A szerkesztés, a sajtó alá rendezés munkája teljességgel dicséretes: a szemelvényeket megbízható szövegközlésben, gondos jegyzetekkel, s minden esetben alapos ismertető, értékelő bevezetéssel, magyarázatokkal kapjuk. Mintegy három ívnyi, eredetileg idegen nyelvű szöveg itt jelenik meg először magyarul, szakavatott fordításban.

Gyenis Vilmos

Sőtér István: Álom a történelemről. Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1965. Akadémiai K. 101 l. (Korunk tudománya).

Sőtér István kitűnő példáját adja kismonográfiájában a tömör, célratörő tudományos elemzésnek. Pedig aki egy kicsit is tájékozott a Madách-filológiában nagyon jól tudja mennyi kitérő csábítja a vállalkozót témája kifejtése során. Sőtér István minden számbavehetően fontos eszmébe beavatja olvasóját, sorra kezébe adja azokat a kulcsokat amelyek birtokában feltárulhatnak a főmű, a Tragédia titkai, izgalmai. Történik ez úgy, hogy mindvégig a Tragédiához vezető magaslati főútvonalat járjuk végig, amelynek bármely pontjáról jó kilátásunk van a mellékösvényekre, a Tragédiát övező valamennyi eszmerendszerre. A kismonográfia arra az alapelvre épül, hogy minden Madáchcsal kapcsolatos fejtegetés egyetlen érdeke a főmű minél tökéletesebb megvilágítása lehet. Jól illusztrálja ezt a tartalomjegyzék tömör foglalata; *Madách élete — Út a Tragédiához; a drámák — Út a Tragédiához; a líra — Az ember tragédiája.* Ez a Tragédiára összpontosuló figyelem azonban végigpásztázza Madách életének valamennyi fontosabb mozzanatát, életművének minden jelentősebb darabját. Sőtér István új érvekkel erősíti meg azt az erjesztő-érlelő szerepet amelyet Madách drámái és lírai alkotásai betöltöttek a Tragédia eszmevilágának kialakulása során. Ezzel szoros és szerves kapcsolatot teremt *Az ember tragédiája* és az azt megelőző művek között. Az ilyen tudatos egybevetések mindinkább arról a különösségről győznek meg bennünket, hogy Madách az a ritka költő-zseni, aki csak egyetlen művében képes fellobbantani, maradéktalanul formába önteni tehetsége végső és valamennyi lehetőségét. Ennek ellenére drámai és lírai művei önálló értékkel bírnak, szuverén elbírálás rangját is magukénak tudhatják; ám nehéz úgy olvasni őket, hogy ne a Tragédia előhangjait vélnénk felismerni bennük. A további Madách-kutatás izgalma — és nagy lehetősége — éppen ebben a különös helyzetben rejlik, hiszen az életmű még számos rejtélye, összefüggése kerülhet felszínre, olyanok mint pl. a költő alkotáslélektana, a Tragédia írására készülődés öntudatlan és tudatos műhelymunkálatai, az újszerű eszmei-művészi motívumkutatás, az eszmei fejlődésrajz, a hatások reális felmérése, a drámai és lírai művek elmélyültebb elemzése stb. Mindez már nem lehetett Sőtér István feladata, de tanulmányában implicite e lehetőségekre is figyelmeztet. Sőtér István Madách-tanulmányainak korábbi olvasója azt gondolhatná, hogy e könyvecskéjének Tragédia-elemzése a már ismert tételeinek újrafogalmazását foglalja magában. Nos, nem erről van szó. Sőt a szerző a Tragédia új megközelítése szempontjainak egész sorozatát adja elő. (A korszak egyeztetési törekvései, a szabadakarat, kritika és kiegyenlítődés a Tragédiában, a Tragédia három szférája, a három szféra kiegyenlítődése stb.) A Tragédia értékelésének ezen új szempontjai — jól észrevehetően — a szerző hatalmas monográfiájában, a *Nemzet és haladás*ban alakultak ki, először ott találkoztunk velük. Most a pályakép egységes szempontú áttekintése során láthatjuk igazán, hogy ez az „évtized-monográfia" milyen sokat alakított, igazított Madách-képünkön; mindenekelőtt világosabban látjuk a Tragédiát megelőző tíz év eszmetörténetét, benne költőnk gondolatainak közvetlen környezetét. Egyre inkább szakadozik az a kozmopolita köd a Tragédia ormai körül, amelyet a pozitivista iskola vont köréje: egyre több tudományos érvünk van annak bizonyítására, hogy Madách Imre alkotása a magyar történelmi-társadalmi valóság terméke, ihlet-forrásai magyar talajból fakadnak. Egyetemességének is ez lehetett záloga. Sőtér Istvánnak ebben a szellemben sikerült *Az ember tragédiáját* keletkezésének élményi — történelmi — eszmei talaján magyaráznia. Ebben rejlik kismonográfiájának újszerű tudományos értéke.

Baranyi Imre

Kántor Lajos: Száz éves harc „Az ember tragédiájá"-ért. Bp. 1966. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 143 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 53.)

A magyar literatúrában nincs még egy alkotás, melynek szakirodalma fölülmúlná a Tragédiáét. Nagyon kicsi a szama azoknak az irodalomtörténészeknek, esztétáknak és színházi szakembereknek, akik nem hallatták szavukat ebben a kérdésben. Az eltérő értelmezések és állandó átértékelések bizonyítják a Tragédia belső energiáit, de problematikusságát is, s jól tükrözik irodalomtudományunk belső mozgását, gyakran kiszikrázó eszmei harcait. Kántor Lajos vállalkozott a Tragédia értelmezése és értékelése körül folyó polémiák rendszerezésére. A szerzőt elismerés illeti azért, hogy meglátva anyagában az általánosabb tanulságok levonásának lehetőségét,

túllépett konkrét kérdéskörén es megpróbált rávilágítani a hazai irodalomtörténetírás elmúlt száz évének fő vonásaira is. A szándék dicséretet érdemel — a megoldás kevésbé.

Nem a teljességet kérjük számon (hiszen a Madách-irodalomnak csupán a bibliográfiája — ha volna — jó néhány ívet tenne ki), hanem az anyag leszűkítésének módját hibáztatjuk. Kántor könyve azt a benyomást kelti, mintha *Az ember tragédiája* csupán egy kérdőjel-halmazból álló *olvasmány* lenne. Pedig a *színházi* előadások nagy száma nem erről tanúskodik. Ez a szemléleti egyoldalúság eredményezi, hogy említetlenek maradnak olyan jeles tanulmányok, melyek a Tragédia megjelenítésének problémái felől közelítve számos értékes, az irodalomtudományban hasznosítható eredményt hoztak. (Nagy Adorján könyve, Hevesi Sándor dolgozatai; nem is beszélve az előadásokat követő nagyobb kritikákról.) Másrészt nagyon tanulságos szembesíteni a különböző rendezői koncepciókat az adott kor uralkodó Madách-fölfogásával. Nem véletlen, hogy pl. Paulay rendezői elképzelése a legjobb volt fél évszázadon keresztül. Ugyanígy pl. figyelmet érdemel az a változás, amely az egyik legjobb rendezőnek, Hevesinek a Tragédia-értelmezésében ment végbe 1919 után. Itt mutatunk rá arra az érdekes, ritkán megfigyelhető jelenségre, amikor az irodalomtudomány konkrétan hatással van a művészetre: pl. Alexander Bernát fölfogása döntően befolyásolta a Tragédia Hevesi-féle színpadra állítását, de ugyanígy Major Tamásét is (l. Básti Lajos könyvét). Nem csupán színpadtechnikai kérdés az sem, hogy a rendezők a Tragédiának gondolati súlyosságát, vagy a történeti képek valószerűségét hangsúlyozzák ki (Paulay, Vámos „meiningenizmusa", illetve Hevesi misztérium-, Major oratórium-előadása) — eszmei megokolásuk föllelhető a Madách-irodalomban. A végső kérdés ugyanis mindig az: mi a Tragédia? Jambusokba szedett filozófia, vagy vízió a történelemről?

Kántor kötete bevallottan a Tragédia körüli *eszmei* harcokat igyekszik feltárni, formai kérdésekről nem szól, pedig a belső forma, a kompozíció lényegi eleme a műnek, ami kitűnik Alexander, Erdélyi, Lukács tanulmányaiból is. Nagyfokú a bizonytalanság a szelektálásnál. Alapvető művek hiányoznak és oldalakon keresztül elemez a szerző jelentéktelen cikkeket. A válogatás hibája azt eredményezi, hogy sem a Madách irodalomról nem kapunk igaz képet, sem irodalomkritikánk fejlődéséről. Nem esik szó pl. Gyulai állásfoglalásáról. Toldy Ferencé is érdekes színfolt lett volna. Madách megítélése az ellenforradalmi korszakban korántsem olyan szürkén egyértelmű, mint Kántor állítja. Németh László nagyszerű esszéje, Czóbel Ernő (Madách és Cormenin-Timon) és Kemény Gábor (Madách és Marx) tanulmányai, Féja Géza értelmezése, Kristóf György kötete, vagy Kühár Flóris dolgozata jelentősen finomítaná ezt a képet. Mehring, Lányi Sarolta nevével sem találkozunk, pedig nem érdektelenek ezek a korai marxista vélemények. Az utóbbi évek Madách megközelítései közül, ha nem is dicséretet, de említést igényel Molnár József tanulmánya és Hegedüs Gézáé.

Ezeket a hiányokat nem pótolja az 1923-as Pásztortűz — Kántor szerint is jelentéktelen — cikkeinek, vagy Veres Péter hírlapi rögtönzésének mélyreható elemzése. Nem is beszélve az utolsó oldalakról, melyeken helyet kap napjaink majd minden Tragédia-cikke, az értékelés lehalványabb szándéka nélkül.

A kötet legnagyobb hibáját azonban nem a felsorolt hiányokban, hanem magukban az egyes tanulmányok bírálataiban látjuk. A szerző nem gondolta végig a Tragédia teljes problematikáját, láthatóan a legutóbbi tanulmányok hatása alatt (ezek gyöngéire nem is tud rámutatni) értékeli a korábbiakat. Így, amellett, hogy nem hívja föl a figyelmet a még megoldásra váró feladatokra, sok esetben átsiklik fontos megállapítások fölött, felszínesen ítélkezik, általánosságokat mond. Néhány példa: Kármán Mór tanulmányában nem veszi észre a történeti tipizálás meglátását, az álom az álomban jelenetnek a drámai küzdelem tetőpontjaként való értékelését, a három főszereplő több szempontból igen jó jellemzését. Nem látja, hogy Alexander Bernát értelmezése fordulópontot jelent a Madách szakirodalomban. A polgári liberalizmus változásával összefüggő antidemokratikus és forradalomellenes szemlélete Madách egyén és tömeg viszonyáról alkotott felfogásának eltúlzásához vezette. Az ő Tragédia-kommentálása vitte félre Hevesit, a marxisták közül Lukácsot meg Révait. A Barta János könyvéről írottakban hiába keressük annak a leszögezését, hogy máig ez az egyetlen mű, amely megkísérli a Tragédiát stílustörténetileg is elhelyezni. Ugyancsak Bartának egy későbbi tanulmányáról szólván a legfontosabbat nem húzza alá, ti. annak a kifejtését, hog Madách szerint mi a történelem legfőbb hordozója. Baranyi Imre könyvét úgy tárgyalja, mintha ezzel befejeződött volna a Madáchot érő hatások kutatása, megfeledkezdve az Athenaeum megszűnése és a Tragédia megírása közötti másfél évtizedről.

A kötet hiányosságai és az értékelés bizonytalansága tanulságos párhuzamok, összefüggések felismerését teszi lehetetlenné. Ugyanakkor a kötet szerkezetét megingatja a kronológikus és tematikus rendszerező elv keveredése: egyik sem érvényesül megnyugtatóan. Az egymással rokonságban álló Madách értelmezések közül csak néhányat villantunk föl: Szász Károly és Haraszti

Gyula Lucifer-elemzése; Szász Károly és Rákosi Jenő véleményének hasonlósága az egyén és a tömeg kapcsolatának kérdésében; Erdélyi és Lukács György rokon fölfogása a forma, a műfaj elemzésénél; ugyancsak Lukács viszi tovább Mehring meg Pulszky Ferenc elképzelését; nemcsak Veres Péter tartja realistának Madáchot: hatvan évvel korábban Morvay Győző is „egészséges realizmusról" beszél.

Kántor Lajos vállalkozása hasznos vállalkozás. Az ilyfajta munkától sok eredmény várható. Ha kötetét ismertetve mégis sok negatív értelmű mondatot kellett leírnunk, arról tanúskodik, hogy e várható eredményeket nem sok ponton hozta meg.

Alexa Károly

Zircz Péter: Gozsdu Elek pályakezdése. — Engel Károly: Gozsdu Elek levelezése. Miskolc, 1966. Miskolci Városi Tanács Könyvtára 29 l. (Borsod-Miskolci Füzetek; Irodalomtörténet. 2.)

A Gozsdu Elek iránti örvendetesen fokozódó érdeklődés jegyében született ez a füzet. Értékét mindenekelőtt a napvilágra került négy Gozsdu-vers, főként pedig az irodalmi „ellenzékkel" váltott levelei adják meg.

Nem állítjuk, hogy a szerzők levonják mindazokat a következtetéseket, amelyek első pillantásra is adódnak a versekből és levelekből. Igaz, hogy nem is ez a fő céljuk: „A »Bevezetés«-ben rajzolt Gozsdu-portré távolról sem teljes. Épp a legfontosabbnak vélhető vonások — regényeinek, drámáinak elemzése, világszemlélete, alkotói módszerének jellemzése — hiányoznak. Szándékosan történt ez így." A szerzők csak adaléknak tekintik füzetüket egy megírandó, részletesebb Gozsdu-tanulmányhoz. Az értékelés mozzanata ezért természetesen háttérbe szorul, s mint az író 1878—80-as miskolci tartózkodásáról írott részben is, a puszta tényközlés a domináns elem. (Gozsdu közvetlenül a jogászi diploma megszerzése után került Miskolcra. Hogy éppen ide, az nem tekinthető véletlennek: a macedóniai eredetű család előbb Lengyelországban, majd Miskolcon telepedett le. A városi görögkeleti egyház XVIII. sz. elejéről származó anyakönyve már megemlíti az egyik ős, Gozsdu Antal nevét, a század végéről pedig Gozsdu Naum neve kerül elő. Hallunk Elek hugáról, Gozsdu Máriáról is.)

Zircz Péter bevezetésében a fiatal Gozsdu „radikalizmusára" hívja fel a figyelmet. A hivatali ranglistán előrerukkoló író magatartása ennek az energikus pályakezdésnek a fokozatos átértékelődése. Ez a helyes megállapítás azonban csak a Gozsdu-életmű meghatározottsága szempontjából válik jelentőssé. Természetesen nem kérhetjük számon ennek az összefüggésnek a kimutatását egy olyan írástól, amely legfeljebb csak arra vállalkozhat, hogy adalékokat szolgáltasson, s utaljon bizonyos problémákra. Annyit azonban, s éppen ezért, szükségesnek tartunk itt megjegyezni: a Gozsdu-életmű értékelésének centrális problémája a hivatali konformizálódás és a válságbajutás párhuzamos folyamatának helyes megítélése alapján oldható csak meg. A rezignáltság alapmotívuma, oka a novellákban az a — Gozsdu számára megoldhatatlan — ellentmondás, amely az antihumánus „társadalmiság" és a harcban (küzdelem a létért!) elesők vagy elzüllők magára maradottsága, kínzó magánya között fennáll.

Zircz helyesen tárja fel a versek néhány tartalmi-formai jellemzőjét, — álom-élettétel (Ne zúgjatok...), perdita-motívum (Románc) stb. — azonban a kifejezni kívánt élmények korszerűségét illetően szigorúan ítéli meg a „költő" Gozsdut.

Ha csak a kiragadott elemek, kifejezések (éjnek rémes népe, néma hant stb.) alapján akarjuk végső konklúziónkat megformálni, akkor logikus erre a „költészetre" az „avitt romantika" jelző.

Gozsdu verseivel kapcsolatban (első regénye 1880-ban jelenik csak meg) legfeljebb a kifejezési eszközök elégtelenségéről lehet beszélni, nem egyszerűen „síri,- álom- és éjköltészet" ez. Nem nagy változáson megy keresztül a versekben megnyilvánuló valóságszemlélet, és a novellák forrása lesz. Természetesen ezek a versek az életmű kialakulásában betöltött *funkciójuk* szempontjából értékesek elsősorban.

A levelezéshez Engel Károly gyűjtött adalékokat. 14 levelet közöl, amelyek közül csak egyet írt Gozsdu, a többit neki címezték.

Ambrus Zoltán 1882. szept. 17-én kelt levele arról értesíti a Szana távollétében megbízott Gozsdut, hogy betegsége miatt nem tudja elküldeni a „Koszorú"-nak a megígért cikket. Benedek Elek az Ország-Világ számára kér tőle egy novellát (1886. jan. 27.). Az állás nélkül maradt Kiss József egy megindítandó „kis *heti lap*" támogatására kéri: „Társadalmi kérdéseket névtelenül, de erősen kellene szellőztetni és társadalmunk betegségeit kevesen ismerik úgy, mint te." (Nyilván A Hét megindításáról van szó.) Méray Horváth Károly leveléből Gozsdu fehértemplomi jelöltetéséről értesülünk (1887. jan. 8.). Reviczky Gyula utolsó levelei közül való az 1889. márc. 19-én Arcoból Gozsduhoz címzett, amelyben hirtelen elutazásáról számol be „szeretett barát"-jának.